

BARÁTOM, HELLER ÁGNES HALÁLÁRA²

„Barátodért se tagadd az igazat”³

Ilyen volt Ágnes alapelve: nagyra tartotta a barátait és természetesen a szeretteit, de értékrendjében mindig az igazság állt az első helyen. Én viszont mindig a barátságot tartottam a legfontosabbnak. Ő a filozófia alapelvét vallotta, én a politikáét. A filozófiában minden az igazság körül forog. A politikában ezzel szemben semmi sem fontosabb a „barátság” teremtésénél és ápolásánál, bár nem mint Carl Schmitt elképzelése szerint, a közös ellenség iránti heves gyűlölet talaján. Vajon Ági nekrológiájában melyik alapelvől induljak ki? Mivel nem filozófiai esszének szánom, írásomban megpróbálom a sajátomat alapul venni. Nem egyetlen barátság a tét.

Barátságunk Ágival 1969-ben kezdődött. Sokkal fiatalabb voltam nála, hiszen én a háború utolsó évében, 1944-ben születtem. Elképzelhető, hogy egy rövid időt ugyanabban a – gyenge svéd, svájci vagy vatikáni oltalom alatt álló – védett házban töltöttünk, anyám, Ági és én. Akkoriban ő 14–15 éves lehetett, és sokszor hallhattuk drámai megmenekülésének történetét, amikor a nyilaskeresztes kivégzőosztag fegyverei elől a Dunába vetette magát. A parton a bronzcipők egyike az ő emlékműve is lehetne, de esetében nem az áldozatra, hanem a túlélőre emlékezve. Ági fantasztikus túlélő volt. Túlélte nemcsak a nácikat és a sztálinistákat, az 1956 utáni megtorlásokat, a Kádár-rendszert és annak tiltásait, de azt is, amikor 1993-ban a New York-i *New School for Social Research* durván elbocsátotta a férjét – Fehér Ferenc briliáns elme, nekem pedig kitűnő barátom volt. Feri egy évvel később Budapesten, minden különösebb egészségügyi ok nélkül elhunyt. Ági azonban hosszú évekig még a *New Schoolnál* maradt Judith Friedlander, az intézmény akkori dékánja segítségével. Ági bizonyosan túlélte volna Orbán hibrid rendszerét is, ha egy tragikus és teljességgel politikától független balesetben nem veszti életét.

Kétség sem férhet ahhoz, hogy Magyarország legkiválóbb filozófusai közé tartozott Lukács György és az úgynevezett Budapesti Iskola néhány képviselője – Fehér Ferenc, Márkus György, Vajda Mihály, Radnóti Sándor, Kis János és Bence György – mellett. Lukács után ő volt a legtermékenyebb és a leghíresebb a csoportban, akinek befolyásos követői akadtak nemcsak Magyarországon, hanem Olaszországban, Németországban és Ausztráliában, no meg természetesen az Egyesült Államokban is. Szakterülete az etika és morálfilozófia volt, ám Ági igazi tehetsége a filozófiatörténetben bontakozott ki – jelentős műveket publikált Arisztotelészről, a reneszánszról, Spinozáról, Kantról, Marxról és Lukácsról. Lenyűgöző előadásokat tartott a nagy filozófusokról, ezt valamennyi ausztráliai, New School-beli és Budapesti tanítványa megerősítheti. Emellett sok politikai tárgyú

---

1 Dorothy Hart Hirshon Professor of Political and Social Theory at The New School of Social Research.

2 Megjelent 2019. augusztus 9-én a publicseminar.org oldalon (<http://www.publicseminar.org/2019/08/on-the-death-of-my-dear-friend-agnes-heller/>). Medgyesy Zsófia fordítása. A szöveg magyarul a Szabadon élni – Heller Ágnes (1929-2019) című kötetben jelent meg 2019 októberében a Noran Libro Kiadónál.

3 Az alcím Arisztotelész gondolatának magyar nyelvű parafrázisa (Nikomakhoszi etika 1096a, 11–15). A legismertebb latin verzió: *Amicus Plato, sed magis amica veritas, azaz „Szeretem Platónt, de jobban szeretem az igazságot”.*

írást is közzétett, kezdetben férjével – aki kettejük közül az igazi politikai gondolkodó volt – közösen, később pedig egyedül. Még az önállóan jegyzett politikai írásaiban is voltak elképesztően helyes meglátásai; bár olykor – szerintem helytelenül – hajlamos volt túl direkt módon ugrani filozófiáról politikára, mellőzve a történelem, a társadalomtudomány vagy a közgazdaságtan átvezető mezsgyéit. S ugyanez vezetett olykor őrijtő tévedéseishez is, mint például amikor védelmébe vette az Egyesült Államok iraki háborúját és az izraeli jobboldal politikájának ezzel összefüggő elfogadását. Akárhogyan is értékeljük politikai írásait, egy biztos: nem tudott nem megnyilatkozni e téren. Ez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy élete során három autoriter rendszerrel is szembe helyezkedett, ráadásul egy negyedik, épp kiépülővel is összetűzésbe került – bár ez utóbbit tévesen, túl korán újfajta rendszerként, zsarnokságként értelmezte. Tehát nem értek egyet vele Orbán hibrid, szélsőjobb, populista kormányzatának megítélésében, amelyre jelenleg leginkább a kompetitív autoriter rezsim megjelölés illik. Ám tekintve Ági életét és a totalitarianizmus paradigmájához való végérvényes vonzalmát, nem hibáztathatjuk azért, mert mindenütt a totalitárius rendszer különböző változatait látta, Szaddám Irakjától kezdve (emiatt tartva jogosnak az amerikai intervenciót) egészen Orbán Magyarorszáig.

Mint már említettem, 1969-ben ismertem meg Ágit. Ő és a Budapesti Iskola többi tagja, köztük maga Lukács személyesen is nagy hatással voltak intellektuális szemléletmódomra és fejlődésekre. 1971-ben Ági elkísért egy amerikai előadókörútra. Az 1970-es évek legelején Ági és Feri ismertetett össze a *Telos* körüli csoporttal. (Feri azt mondta róluk: „még nem jók, de idővel kiválóak lehetnek.”) A folyóirat – amely akkoriban olyan marxisták, „poszt-marxisták” és kritikaelméletet művelők orgánuma lett, akik nemcsak Magyarországról, de máshonnan is (német, olasz, francia földről) származtak – kulcsszerepet játszott a Budapesti Iskola megismerésében az angolszász olvasóközönséggel. Ebben vállalt közös erőfeszítéseink nyomán engem egy évtizedre ki is tiltottak Magyarországról, ami után hamarosan az iskola legtöbb tagja (Vajda illetve a fiatalabb Kis és Bence kivételével) szintén az emigráció mellett döntött. Első körben Ausztráliába távoztak. Legnagyobb megtiszteltésemre és jó szerencsém folytán – mint a New School szociológia tanszékének akkori vezetője – sikerült Hellert és Fehért a New Schoolba hoznunk.

Akkoriban a New School három tanszéke, a politológiai, a szociológiai és a filozófiai is közel járt a megszűnéshez. Az új dékán, Ira Katznelson remek ötletekkel, hatalmas energiával és életképes jelöltekkel vágott neki mind a politológia, mind a szociológia tanszék átszervezésének, sőt még egy új tanszékkel is gazdagította az intézményt: a *New School for Social Research* történetében először történettudományi tanszék alakult. Csak hogy a legtöbb amerikai társadalomtudóshoz hasonlóan Katznelson és új munkatársainak többsége nem igazán érdeklődött az elmélyült kritikai filozófia iránt, és tapasztalatokkal sem rendelkezett e tudományágban. Én is az új munkatársak közé számítottam – legalábbis formálisan –, csak hogy a többséggel ellentétben támogattam a kritikai teoretikusok azon próbálkozását – Frankfurtban, majd New Yorkban, azután újra Frankfurtban, s végül Starnbergben –, hogy olyan interdiszciplináris társadalomtudományt hívjanak életre, amelyben a filozófia kell, hogy az egyik központi tényező legyen. Csak hogy hol lehetne olyan filozófusokat találni, akik hajlandók együtt dolgozni szociológusokkal, antropológusokkal, politológusokkal és történészekkel? És akik mindig a nap legfontosabb politikai problémáiból indulnak ki? Ez a tudósi kör az egyetemek amerikai típusúvá való átalakulása miatt még Németországban is egyre inkább háttérbe szorult. Ezért a Budapesti Iskola tagjaira nemcsak mint közeli barátaimra tekintettem, hanem mint olyan filozófusokra, akik kulcsfigurák lehetnek a New School nagyon

sajátos amerikai-nemzetközi intézményként történő újjászületésében.

Végeredményben az 1930–40-es években megszervezett *Graduate Faculty*, az akkoriban a Morningside Heightsban (Manhattan, New York) működő Frankfurti Iskola riválisaként, a filozófiában mélyen érdekelt interdiszciplináris társadalomtudomány egyik műhelye lett. Ráadásul ez a tanszék – amely kezdetben a *University in Exile* [száműzött egyetem] nevet viselte – a hazájukból elüldözött vagy elmenekült tudósokra épült, márpedig a Budapesti Iskola tagjai akkoriban már sajnos épp ebben a helyzetben voltak. Logikusnak látszott, hogy az ő jelenlétük hozhatja el a megújulást, és ezt Katznelson, illetve az egyetem elnöke, Jonathan Fanton fel is ismerte.

A terv azonban annak ellenére, hogy Heller és Fehér bekerült az oktatói gárdába, sajnos kudarcba fulladt.⁴ Ezt követően Márkus Györgynek, a budapesti csoport legkiválóbb filozófus-társadalomtudósának és közgazdászának alkalmazása ellenállásba ütközött, noha néhány évvel korábban még állást ajánlott neki az egyetem. Ahogyan egyik filozófiaoktató kollégám fogalmazott, ez itt nem a Budapesti és nem is a Frankfurti Iskola – vagyis a New School Husserl és Heidegger szelleméhez kapcsolódik, nem pedig Marxéhoz, Lukácséhoz és Habermaséhoz. Sajnos mire a két európai iskola iránt elfogadóbb Richard Bernstein, aki előmozdíthatta volna Márkus kinevezését, bekerült a tanszék vezetésébe, addigra Márkus családi okok miatt már nem vállalhatta az állást. A helyzeten az sem változtatott, hogy Soros György támogatásával rövid időre sikerült a tanszéken foglalkoztatni Kis Jánost és Bence Györgyöt. A projekt végérvényesen elhalt, amikor 1993-ban eltávolították Fehér Ferencet. Lényegében egyetlen számottevő képviselője Heller maradt, noha eredményesen támogatta őt a tanszék újraszervezésében elkötelezett Bernstein. Valamilyen oknál fogva Heller és Bernstein közös fő erősségére, a filozófiatörténetre alapozva dolgozott ki egy nagyon erős programot. Az interdiszciplinaritás megszűnt, nem is törekedtek tudományközi kutatásra, aminek felelevenítése sajnos a többi tanszéken dolgozó politológusok és szociológusok közül igen keveseket érdekelt.

Fájlalom, de ez a fejlemény magával hozta, hogy Ági és én eltávolodtunk egymástól. Bevallom, érdeklődésem a filozófia iránt – noha egykor a New York-i főiskolán, a Cooper Unionon tanítottam is – átadta helyét a jog- és politikaelméletnek. Ági pedig – bár korábban a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének kutatója volt⁵ – soha nem foglalkozott rendszerszerűen társadalomtudományokkal. Útjaink különválásában azonban ennél is nagyobb szerepe volt politikai nézetkülönbségeinknek, amelyek akkoriban majdhogynem feloldhatatlannak tűntek.

Ági halálhíre mégis hihetetlenül lesújtott, főleg azért, mert még annyira eleven és életerős volt. S be kell vallanom, büntudatot is érzek. Halála előtt néhány héttel komoly összetűzésbe kerültünk. Elektronikus levélben Ági azt szorgalmazta, hogy bocsássam meg egy lépését, amit alapelvétől vezérelve tett: az igazságot (ahogyan azt ő értelmezte) mindenképp elé helyezte; vagy inkább azt mondanám, egy olyan érdeket, amely túlmutat embe-
reken és személyes kapcsolatokon. Képtelen voltam eleget tenni a kérésének, mivel talán túlságosan ragaszkodtam a magam ellentétes alapelvéhez, amely sokkal fontosabbnak értékeli a barátságot; e téren, úgy érzem, ő nem felelt meg az elvárásaimnak. Talán akkor azért is nem adtam azonnal pozitív választ neki, mert valahogy

4 Ági közeli barátja, Judith Friedlander ezzel részben ellentétes véleményt fogalmazott meg könyvében: *A Light in Dark Times: The New School for Social Research and Its University in Exile* (Columbia, 2019).

5 Talán ennek az időszaknak a terméke a hétköznapi életről szóló kötete – *A mindennapi élet*. Akadémiai Kiadó, 1970. (Agnes Heller: *Everyday life*. Routledge, 2015.)

örökéletűnek gondoltam (hisz édesanyja is majdnem örökké élt), s így azt hittem, lesz még időnk rendezni a nézeteltérésünket. Az igazi barátság azonban azt kívánta volna, hogy ott és akkor megbocsássak neki, függetlenül a vitánk tárgyát jelentő igazság mibenlététől. Ő a maga alapelve szerint élt, és sajnálom, hogy abban a percben én nem tartottam magam a sajátomhoz.